

Osmanlı Başkentinde Basmacı Esnafı ve Ermeni Basmacılar

The Calico Printers in the Ottoman Capital and the Armenian Calico Printers

Canan TORLAK EMİR*

ÖZ

Bu çalışma 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda basma manifaktürünün doğuşu ve pamuklu dokumanın gelişmesinde Ermeni basmacı esnafının rolünü ve faaliyetlerini Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya koymayı hedeflemektedir. Osmanlı esnaf örgütünün birimlerinden olan basmacılık, ahşap kalıpların çeşitli desenlerle fırça ve kalem yardımıyla boyanıp ince pamuklu kumaş üzerine basılarak ya da elle çizilerek işlenme sanatıdır. Basmacılığın imparatorlukta ortaya çıkışı 19. yüzyılda basma fabrikasının kuruluşu olarak kabul edilmiş, erken dönemde var olan dokuma sanayi her ne kadar hububattan sonra ikinci önemli üretim hacmini teşkil eden unsur olsa da göz ardı edilmiştir. Bu makalenin literatüre en önemli katkısı 18. yüzyıl nüfus defterlerinden elde edilen verilerle hazırlanan tablolarla Osmanlı'da basmacılıkla uğraşan esnafı görünür kılmaktır. Böylece "Osmanlı'da sanayi var mıydı/sanayileşme dönemi yaşandı mı?" şeklindeki tartışmalara alternatif bir bakış açısı getirerek "erken dönemde Osmanlı sanayisi ne doğrultuda hareket ediyordu, Osmanlı'daki basmacıların mali profilleri ve batıyla kurdukları ilişkileri nasıldı?" şeklinde analiz etmek daha kapsayıcı olacaktır. Ermeni basma ustaları İstanbul'da 18. yüzyılda inşa edilen Yenikapı, Fazlı Paşa ve Ayazma basmahanelerinde başlayan dokuma serüvenini doğu-batı arasında geliştirerek şöhretlerini sınır ötesine taşımışlardır. Ermeni basma ustalarının uyguladıkları baskı ve boyama teknikleriyle Avrupa'nın önemli şehirlerinde ilgiyle takip edilmeleri, onların bu alanda *calico printers* olarak anılmalarını ve Türk kırmızısının bir nevi mucidi olarak bilinmelerini sağlamıştır. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemindeki basma üretimine Ermeni basma ustalarının katkıları ve onların Avrupa dokuma merkezleriyle kurdukları ticari ilişkiler çerçevesinde doğu-batı arasındaki dokuma güzergahları üzerinden basmacılığın kısa tarihine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Basmahane, Osmanlı Esnafı, Ermeniler, Basmacılar, Sanayileşme, Dokuma, Türk Kırmızısı.*

ABSTRACT

This paper aims to investigate the role and activities of Armenian calico printers in the birth of the printing manufacture and development of cotton weaving in the 18th century Ottoman Empire, in the light of Ottoman archive documents. Calico printing, one of the units of Ottoman guilds' organization, is the art of embroidering by printing various patterns painted with a brush on wooden blocks or drawing them individually. The birth of calico printing in the Ottoman Empire was accepted as the building of the printing factory in the 19th century. The weaving industry which existed in the early period was ignored although it was the second important

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, canantorlakemir@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1785-8930>).

volume of production after grain. The most important contribution of this paper to the literature is to make the calico printers in the Ottoman Empire visible by using the data obtained from the 18th century population registers, and with tables. Thus, the article brings an alternative perspective to the discussions of whether there was a period of industrialization in the Ottoman Empire or not. It will be more inclusive to analyze the alternatives offered by this study: "How was the Ottoman industry in the early period, how were the financial profiles of the calico printers, and how was their relations with the West?". Armenian calico printers had improved the weaving journey which started at the printing places built in the 18th century in Yenikapı, Fazlı Pasha and Ayazma in Istanbul and carried their reputation beyond the borders.

The fact that important European cities followed with great interest their printing/painting techniques paved the way for them to be called as “calico printers” and to be known as inventors of the Turkey red. In this paper, the contribution of Armenian calico printers to the printing production in the early period of the Ottoman Empire will be discussed. Furthermore, a brief history of printing will be mentioned through the weaving routes between the west and east within the frame of commercial relations they established with European weaving centers.

Keywords: *Cotton Fabric, Ottoman Guild, Armenians, Calico Printers, Industrialization, Weaving, Turkish Red.*

Extended Summary

This work focuses on calico printing manufactures in the Ottoman Empire before Tanzimat Era and brings light on the pre-industrial Ottoman society by investigating the workshops built in Istanbul. Due to the majority of their number in the workshops, their efficiency in trans-imperial trade as well as their role in the transfer of certain techniques to Europe, special emphasis is given to the role of Armenian calico printing artisans and their activities as a means of transfer in the field of printing and dyeing via the commercial networks developed between the East and West.

Recent research on the history of Ottoman guilds reveals the inner dynamics of guilds in the Empire distancing itself from the static categorizations of institutional history by considering the empire-wide economic, social, and fiscal transformations. Following this approach, this article investigates the calico printing artisans as part of the larger context of dynamic Ottoman guild structures in the early modern Istanbul before the eve of the period of reforms of the nineteenth century.

Studies on the history of industrialisation of textile production on Ottoman lands focus on the opening of the printing manufacture of *Basmahane-i Amire* in 1848 and tend to disregard earlier production activities on the basis of their relatively smaller scale of production. Aiming to contribute to existing literature, this article has analysed census registers from 1792 and an artisan census from 1835 from Ottoman archival sources, which reveal the calico printing artisans in the “pre-industrial period” manufactories in Istanbul. The information provided by these registers has not been studied in previous works so far. Actually the textile printing workshops built in the early 1700s founded the basis of *Basmahane-i Amire* that was built in the next century. Apart from providing this new information for literature by revealing the so far unstudied workshops, this article also aims to contextualize calico printing activities and artisans who were effective both in Ottoman economy and in World trade history.

An analysis of the above-mentioned sources reveals quantitative information on the craftsmen, *kalfas* and apprentices, as well as providing evidence on their confessional identities. The research of *hüküm* and regulations concerning this branch of occupation are also informative about the organisational structure of the calico printing artisans. In this regard, the censuses reveal that the Yenikapı Langa and Fazlı Pasha printing places contained 15 workshops and 501 calico

printers, and Üsküdar Ayazma printing place consisted of 467 calico printers in 5 workshops. The majority of calico printers in these workshops were Armenians, as their names reveal. While the religious identities of Ottoman calico printing artisans have been determined basically based on Ottoman census records, the Istanbul *Kadı* Registers and *Ahkam* Registers were also consulted about the organizational structure of calico printing artisans

A major point revealed by secondary literature is the contribution of Ottoman Armenian artisans in the transfer of calico printing technique in the 17th century between East and West. For the activities of Armenian calico printers in the transmission of printing technique from the East to the West, calico printing studies published so far in literature were the main sources of this study. Accordingly, the roles of calico printing craftsmen in trade, the commercial centres they visited in Europe, and the workshops they established are the features that make them particular in this field.

The contribution of the Armenian calico printers to the production technique of a special colour known as the *Turkish Red* and the developments of this colour in the European weaving industries also emphasises the significance of the Ottoman Armenian artisans. The Armenian calico printers were called *calico printers of the East* and considered as authority in the development and transfer of *Turkish Red*, since they were closely followed in important cities of Europe thanks to the printing and dyeing techniques they applied. How the transfer of Eastern calico printing technique from the Ottoman cities happened, who were responsible for this transfer. Which centres exactly this was transferred is a debated topic in literature. It seems that Ottoman Armenians were pioneers in transferring the production technique of this colour to Marseille in 1669, to Holland in 1678, to Livorno and Tuscany in 1680 and finally to Genoa in 1690. Therefore, in the last quarter of the 17th century the Ottoman Armenians are called inventors of *eastern printing technique* by Europeans.

Finally, the analysis of information provided by Ottoman archival sources and secondary literature demonstrates that the manufactures of textile printing in Istanbul built since the first decades of the eighteenth-century had quite a large scale of production and content. It is necessary to take into account the activities of these workshops, which is largely missing in the literature produced so far in order to fully comprehend the eve of “Ottoman industrialisation”.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuklu dokumanın incelendiği pek çok çalışmada temel kaidelerden birisi 18. yüzyılda Birleşik Krallık’ta buharlı makinelerin icat edilmesiyle başlayan endüstri hareketi ve bu hareketin bütün dünyada olduğu gibi İmparatorluğu da büyük tesir altında bıraktığı yönündedir. Görünürde kapitalist düzenin 1780’lerde Sanayi Devrimi’yle ortaya çıktığı düşünülse de 16. yüzyılda fabrikalarda değil tarlada üretilen malların sömürülmesine dayalı, yüzyıllardır pamuk üreten medeniyetler üzerinde hâkimiyet kurarak Manchester merkezli Avrupa pamuk imparatorluğu kurulmuştur (Beckert, 2018: 16-17). Bu gelişme Çin’den Hindistan’a, ABD’den Batı Afrika ve Orta Asya’ya uzanan pamuk medeniyetlerinin geleceğin pamuk üretim merkezleri olarak kalacağını düşündürse de pamukla en az meşguliyeti olan Avrupalıların tam olarak 19. yüzyılda pamuk üzerinde hâkimiyet kuracaklarını düşündürmezdi (Beckert, 2018: 12-14). Sanayi Devrimi’nin bir anda ortaya çıkmadığı, temelinde 16. yüzyılda uygulanan savaş veya ticari kapitalizm olduğu aşîkârdır.

19. yüzyıl ortalarında kurulan Basmahane-i Amire’nin işleyişine değinerek sürdürülen Osmanlı pamuklu dokuma alanındaki çalışmalar ise genel tabloda bir şeylerin eksik olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Buharlı makinelerin icadı ile basma fabrikasının kuruluşu arasında geçen zaman diliminde Osmanlı toplumunun önemli bir unsurunu oluşturan esnaf teşkilatının varlığı ve faaliyetleri hakkında dokuma üzerine kaydedilen verilerin incelenmesi

İmparatorluk’ta fabrikalar çağından önce kurulan manifaktürlerin kapasitelerinin tespit edilmesinde katkı sağlamıştır.

Bu çalışma ilk olarak Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı toplumundaki pamuklu basma kumaşın üretim ve tüketimini görünür kılmak üzere çeşitli arşiv malzemelerinin analizini hedeflerken, batı literatüründe sıklıkla bahsi geçen önemli bir tespit sonucu sınırlarını genişletme kararı alarak Osmanlı idaresinde yaşayan Ermeni basmacıların 19. yüzyıl öncesindeki faaliyetlerini geliştirdikleri baskı ve boyama tekniğini, sahip oldukları deniz aşırı ticaret ağlarıyla doğudan batıya basma üretiminin transferini sağlamada kullanan doğulu basma ustaları olduklarını göstermektedir (Riello, 2013: 160-187). Zikredilen eksiklik Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan basmacı esnafının incelenmesiyle bir nebze giderilmeye çalışılarak sonucunda mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır. 1792 ve 1835 yıllarında yapılan Osmanlı nüfus sayımlarında imparatorluk bünyesinde basma işiyle uğraşan esnafın çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu, beşerî sermaye sonucu elde ettikleri beceri ve maharetleri vesilesiyle pamuklu kumaş üzerinde eşsiz baskı ve boyama tekniğini geliştirdiklerini göstermiştir. Özellikle erken dönemde Avrupa kıtasını hayran bırakan “*Turkish Red*” olarak bilinen Türk kırmızısı rengini geliştirerek başta Marsilya olmak üzere ticaret merkezlerinde yayılmasında öncülük yapan Ermeni basma ustalarının İstanbul’dan Avrupa’ya uzanan atölyeleri takip ederek haklı şöhretlerine nasıl sahip olduklarını gözlemek mümkündür.

Osmanlı devleti 19. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa’nın ekonomik açıdan şekillendirdiği dünyaya ayak uydurmak üzere bazı atılımlarda bulunmaya başlamıştır. Sanayi devrimi ile elde edilen sermaye stoku, üretim hacmi, teknoloji ve enerji kapasitesi açıkça Avrupa’nın lehine olan gelişmelerken; Tanzimat öncesi Osmanlı ekonomisi çoğunlukla tarıma dayanmakta ve küçük atölyeler ile harp sanayii şeklinde teşkilatlanmış bir dokuma sanayiine sahiptir (Öztürk, 1990: 23). Reformlar çağı olarak adlandırılan 1826-1876 dönemi “düzenli” yenileşme hareketlerine sahne olmuştur. Tanzimat dönemiyle birlikte geniş açıdan sanayileşmenin önemini benimseyen Osmanlı yöneticileri modern tekniklerle donatılan Avrupa fabrikalarına karşın el emeği ile çalışan Osmanlı manifaktürlerinin bu yarışta şansı olmadığını düşünerek, 19. yüzyılın ikinci yarısında bütçeden ayrılan büyük paylarla devlet fabrikaları kurma yolunda önemli kararlar almıştır. Avrupa’daki sanayi devriminin Osmanlı İmparatorluğu’na etkisi, ticaret talebinin artması ve bunun karşılığında devletin gösterdiği ihracat kontrolleri ise asıl önemli tesir olmuştur (Genç ve Özvar, 2021: 172). Batı’daki bu uzun vadeli zenginleşme, sermaye birikimi ve teknolojik değişimler askeri alanda da çok önemli sonuçlar doğururken ithal ikameci sanayi kurma fikrini Osmanlılar dönemselsel olarak uygulamışlardır. İthal ikamesi olarak yaptığı pamuklu basma, yelkenli bezi, yünlü kumaş ve ipekli dokuma sanayi Batı tarzı üretimle yarışacak seviyede değil, ülke içinde ucuza mal edip bol olarak elde etmekten ibarettir. Savaş sanayi alanında ilk fabrika tipi yapılar 1800’lerde ortaya çıkmıştır. Batı tarzında bir ordu kurulduğunda tek eksiğin askeri mühimmat olmadığı; ayakkabı, elbise, gömlek gibi ihtiyaçları da karşılamak üzere 1830’larda önemli ölçüde sanayileşme faaliyetleri başlamıştır (Genç ve Özvar, 2021: 173-175). İthal ikameci bir anlayışla kurulan bu fabrikaların temel amacı hem halkın hem de askerlerin gereksinimlerini temin etmek, dış ticaret dengesinin sağlanmasında katkıda bulunmaktır.

Osmanlı Devleti’nde mevcut kurumların kendi iç dinamikleri ve etrafındaki dünyada meydana gelen değişimlerden etkilenecek kimi zaman dönüşüm geçirmesi genel yargıların oluşmasında birtakım kırılmalar yaratarak daha dinamik bir kurumsal tarih incelenmesine imkân vermektedir ki Genç, Osmanlılar’da görülen sanayileşme atılımlarını dönemselsel olarak ele alarak bu konunun vurgulanmasını sağlamıştır. 18. yüzyıl ekonomisini farklı trendlerin yaşandığı iki döneme ayırarak 1760’lara kadar pek çok sektörde gelişme ve ilerlemenin yaşandığı birinci dönem, daralma ve buhranların yaşandığı 1760 sonrası ise ikinci dönem olarak adlandırılmıştır (Genç, 2013: 209). Bu dönemselsel bakış açısına Osmanlı dünyasında vuku bulan sanayi atılımlarını açıklamada ihtiyaç vardır. Şöyle ki, 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul, Halep, Tokat, Bursa ve Edirne gibi merkezlerde endüstriye yönelik imalat artmış, pamuklu basma manifaktürleri

kurulmaya başlanmıştır (Genç, 2013: 210-211). Yüzyılın ortalarından itibaren ise kurulan bu manifaktürlerde yürütülen üretimde pek çok alanda olduğu gibi açıkça bir gerileme ve daralma gözlenmiştir (Genç, 2013: 212-215).

Osmanlı mali düzeninde kurulan manifaktürler, esnaf teşkilatının faaliyetleri, sadece yerel pazara yönelik üretimin olmaması ve Osmanlı’nın özellikle dokuma sanayinde kullandığı boyama tekniği erken yüzyıllarda Avrupa’nın hayranlığını uyandırmaktadır. Özellikle Ermeni ailelerin Osmanlı sanayileşme sürecine katkıları, icat etmiş ve kurmuş oldukları çeşitli sanayi kollarıyla imparatorluğun gelişmesindeki etkin rolleri literatürde var olan “Osmanlı sanayileşemedi veya sanayileşme faaliyetleri Osmanlı’da vuku bulmadı” yorumlarına bir nebze karşı fikir geliştirmede destek olmaktadır. Yeni makine ve fabrikaların Osmanlı sınırlarında kurulması, üretim yaparak Avrupa’ya bağlılığını bir nebze azaltmaya yönelik batı denginde çalışmaya başlaması, Osmanlı’nın sömürge kurmadan da sanayileşmede ilerlemesini sağlayan unsurlardır. Zikredildiği gibi Osmanlı hem askeri hem de siyasi ihtiyaçları için endüstriyel tarzda üretim yapmıştır. Fabrikaların inşa edildiği 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce Osmanlı dünyasında işleyen manifaktürler, esnaf örgütlenmesi ve sanayiye yönelik üretim bize Osmanlı’nın “batı” tarzında sanayileşmediğini ama Sanayi Devrimi olarak adlandırılan büyük değişimden de habersiz kalmadığını göstermektedir. Gösterilen çaba ve kurulan organizasyonlu üretim tarzı buna örnektir. Bu sebeple Osmanlı maliyesinin temel taşlarından biri olan esnaf organizasyonuna genel hatlarıyla değinerek, basmacı esnafının faaliyetlerine özellikle dokumacılık sektöründe geliştirdikleri teknik ve boyama alanında öncülük yapmış Ermeni ustalara yer verilecektir. Akabinde Ermeni basmacıların baskı ve boyama tekniğindeki deneyim ve bilgilerini kurmuş oldukları ticari ağlar vasıtasıyla Avrupa’nın pek çok şehrine taşımaları üzerinde durulacaktır.

1. Osmanlı Devletinde Esnaf Teşkilatına Kısa Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyal düzeni askeri zümre ve reaya üzerine inşa ettiğimizde vergi ödemekle mükellef reaya; vergiden muaf olan ve yönetime mensup askeri tabaka dışındaki bütün şehirli nüfusu kapsamaktadır. (Genç, 2014: 13-15). Osmanlı ekonomisinin en önemli organını teşkil eden esnaf teşkilatı, en temel anlamıyla, “geçimlerini sağlamak üzere şehir ve kasabalarda mal ve hizmet üretimi ile ilgili herhangi bir iş kolunun belirli bir bölümünde uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki örgütlenme” olarak tanımlanmaktadır (Genç, 2013: 289). Osmanlı esnaf örgütlenmesi arşiv vesikaları, karşılaştırmalı literatür çalışmaları ve genel teamülleri değiştirerek dinamik lonca hayatına dikkat çeken çalışmalarla yenilenerek incelenmeye devam etmektedir (Faroqhi, 1995: 93-112; Faroqhi, 2012: 289-308; Başaran ve Kırılı, 2017: 277-295; O. Yıldırım, 2002: 407-419; Yi, 2018: 49-131). Bu çalışmalar ışığında Osmanlı esnaf teşkilatının imparatorluğun ilk yıllarındaki haliyle kalmadığı kendi özerk yapılaşmalarının da olduğu yönündedir. Osmanlı yönetimi için esnaf örgütünün, mal ve hizmet üretimini sağlayarak toplumdaki talebi karşılama haricinde çeşitli bazı fonksiyonlara sahip olduklarını vurgulamak gerekir (Baer, 1970: 151). Zira kendi üyeleri ve devlet arasında idari ve aracı bir bağlantı özelliğine sahip, devletin yönetimde benimsediği temel kaideleri, kendi üyeleri arasında uygulayarak devlete bu hususta yardımcı olmuşlardır. Bu örgütün yönetiminde kethüda, yiğitbaşı, ustabaşı, esnaf şeyhi ve ihtiyarları vardır (Barkan, 1985: 39-46; Faroqhi, 2011: 33-61; İnalçık, 1986: 135-142; Kal’a, 1995: 421-430). Yayınlanmış İstanbul sicilleri ve ahkâm defterlerini takip ettiğimizde 18. yüzyılda imparatorluğun başkenti olan İstanbul’daki esnaf gruplarının çeşitliliğini takip etmek mümkündür. (Kal’a, 1997; Kal’a, 1998a; Kal’a 1998b).¹

¹ İSAM. (2008). İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138- 1151 / 1726-1738), Cilt: 21, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi. Bu sicil diğer yayımlanan sicillerden farklı olarak zikredilen tarihler arasında İstanbul’da yer alan esnaf gruplarını etnisitelerine göre ayırarak toplam sayılarını vermiştir. Erken dönem nüfus sayımlarına bir örnek teşkil eden 24 numaralı sicile göre 72 farklı esnaf birimi İstanbul’un değişik semtlerinde organize olarak iktisadi hayatın gündelik işleyişini aksatmadan devam etmesini sağlamıştır.

Osmanlı toplumundaki esnaf hakkındaki çalışmalar sarraflık, debbağlık gibi belirli mesleklerin nadiren sadece Müslüman veya gayrimüslimler tarafından icra edildiğini göstermektedir (Genç, 2013: 302-303; İpek, 2011; Turna, 2017: 175-191). Son dönemde yapılan çalışmalar toplumdaki dini farklılıkların esnaf örgütlenmesi üzerindeki yansımaya odaklanmak yerine hemşehrilik, göç ve ekonomik ağlar gibi yeni paradigmlar üzerine yoğunlaşmaktadır. İstanbul’un önemli bir göç merkezi oluşu esnaf organizasyonunda yer alan bazı meslek gruplarında sadece Ermeni, Rum veya Müslümanların yer almasını aralarındaki dayanışmanın ortak coğrafi köken yani hemşehrilik üzerine kurulduğunu da göstermektedir (Kırlı, 2015: 72-78). 18. ve 19. yüzyıl arşiv vesikalarına dayanarak hazırlanan esnaf çalışmalarında esnaf kefalet defterleri bir nevi esnafın nüfus ve aidiyetlerini takip etmemizde yardımcı olmuş; birbirleri arasında kurulan kefillik incelendiğinde dinsel dayanışmadan çok hemşehri dayanışmasının varlığı gözlemlenmiştir (Başaran ve Kırlı, 2012: 7-20).

Osmanlı esnaf organizasyonu üzerine yapılan çalışmaların gündeme getirdiği bir diğer tartışma konusu, esnaf birliklerinin otonom bir mesleki örgütler olarak mı tanımlanacağı yoksa ana güç kaynağı olan merkezi otoritenin tam kontrolü altında faaliyet yürüten bir yapıda mı olduğu hakkındadır. Eunjeong Yi, tarih yazımı geleneğinin bazı eksikliklerine dikkat çekerek, merkezi otorite karşısında loncaların özerklik düzeyinde olduklarını, devletin loncaları da kapsayan İstanbul ekonomi sistemine müdahil olduğunu ama yine de kendi aralarındaki meseleye karışmayarak bunları loncaların kendi kararlarına bıraktığı yönündedir. Devletin loncalara yönelik müdahalesi altyapı ve hammadde temini, pazarda fiyat düzenlemesi ve son olarak onlardan vergi toplaması şeklinde özetlenmiştir (Yi, 2018: 189-222). Robert Mantran’a göre loncalar ve devlet, aralarında bir nevi “*harmonious control*” olsa da merkezi otoritenin lonca faaliyetlerinde açıkça baskın olduğu yönündedir (Yi, 2018: 10-21). Aynı şekilde Gabriel Baer’e göre de loncalar devlet için idari bağlantı, merkezi otoritenin boyun eğdirdiği bir oluşum olarak vurgulanmıştır (Baer, 1970: 145-165). Haim Gerber, Bursa üzerine yaptığı çalışmada ise loncalardaki hukuki sistem üzerinde devletin ne derece otorite sahibi olduğunu tartışmaktadır. Ona göre örgütün kendi içinde mahallî örfe göre uzlaşarak anlaştıkları ancak uyuşmazlık görüldüğünde kadıya gidildiği belirtilmiştir (Gerber, 1994: 113-126.)

Öncelikle esnaf birlikleri şehir ve kasaba merkezlerinde bir kethüda ve yiğitbaşının belirlediği kural ve kaideler çerçevesinde iktisadi faaliyetlerini yerine getirerek ekonominin devamlılığı için gerekli üretimi sağlardı. 18. yüzyıl öncesi lonca teşkilatında kethüda, esnafın verdiği kararlar neticesinde seçilirken merkezi otoritenin bu dönemden itibaren loncanın kethüda seçimine müdahalede bulunduğunu göstermiştir (Genç, 2013: 300-303). Böylece lonca içerisinde esnaf birliklerinin kendi seçtikleri kethüdalar ile merkezi yönetimin tayin ettiği görevliler arasında çift başlı bir yönetim meydana gelmiştir (Genç, 1991: 102-103). Aslında hem bir özerk yapı hem de devlet otoritesinin toplum nezdinde bir temsilcisi olan esnaf topluluğu kendi yöneticileri olan kethüdayı seçmede başlangıçta özgürken; fiyat belirlemede, arada çıkan uyuşmazlık ve anlaşmazlık davalarında İstanbul’da Divan-ı Hümayun’un vereceği karar neticesinde hareket etmiştir. Merkezi yönetim bir topluluğun lideri olarak kethüdaları muhatap alırken, zikredilen yöneticiler devletin esnafla veya birbirleriyle olan ilişki ağlarını düzenlerdi (Ergenç, 1995: 89-92; Barkan, 1984: 1-4). Bu noktada esnaf topluluğunun lideri olan kethüda, siyasi otoriteyle bağımlı kadı vasıtasıyla sağlamakta, oradan gelecek karara göre hareket etmektedir. Zira kadı yerelde Osmanlı siyasi otoritesinin en önemli kolu olduğu için adli ve beledi konularda bugünkü noter vazifesini görür; olası durumu bildirdiği ilamı İstanbul’a divana gönderir, divan ne yönde karar verirse cezaı kaydeder ve o uygulanırdı (Kütükoğlu, 1984: 11-14).

Osmanlı esnaf teşkilatı sahip olduğu farklılık ve geçirdiği merhalelerin fark edilmesi sonucu özellikle yakın zamanda yürütülen esnaf çalışmalarında farklı noktalara vurgu yapılarak çalışmaya devam etmiştir (Faroqhi, 2011, 80-110; Yıldırım, 2008: 73-93). Burada dikkat çeken husus esnaf örgütünü oluşturan her bir esnaf unsurunun tek bir çatı altında genellemelerden uzak değerlendirilmesi gerektiğidir. Özellikle dikkat çeken husus esnaf teşkilatındaki yapılaşma üzerinedir. Bazı meslek gruplarında usta olan babanın oğullarını yanına çırak olarak alması bir

nevi beşerî sermaye birikimini hedefleyerek tecrübe ve beceri (know-how) düzeninde bir yapılaşmayı mümkün kılarken bazı meslek gruplarında ise bu tür bir aşamanın olmadığı görülmüştür. Osmanlı esnaf teşkilatında genel teamüllere göre çıraklıkla başlayan süreç kalfalığa son olarak da ustalığa ulaşırken öğrenilen mesleki bilgiler deneyimlerle pekişmektedir. Basmacılar arasında gördüğümüz kadarıyla Ermeni basmacı ustasının oğlu da basma işiyle meşgul olmakta, hatta ailede babadan oğula usta çırak ilişkisi devam etmektedir. Fakat 1500’lerin ve 1600’lerin mimarlarının mimarlar birliğinin dışında eğitildiklerini, sanılanın aksine usta çırak ilişkisinin düzenli olarak sürdürülmediği yönündedir. Çoğunun işbaşında öğrendikleri meslekler için lonca sisteminde yer alan usta çırak sürecinin işleyişi hakkında henüz bütün soruların cevaplanmadığı görülmektedir (Faroqhi, 2011: 103-105).

Esnaf teşkilatında bir diğer önemli husus gedik hakkıdır. Gedikler genel olarak bir mesleğin icrası için gerekli dükkân, alet ve edevat ile o mesleği icra etme yetkisi anlamında kullanılıyordu (Pakalın, 1993: 656-659; Sıdkı, 1325: 20; Akgündüz, 1996: 541-543). Osmanlılar genel olarak eşitlikçi bir yapıyı benimseyerek esnaf örgütlenmesinde bir grubun sivrilmesine, kapitalist sistemin oluşmasını engelleyen mekanizmalarla müsaade etmiyordu. Fakat esnafın tüccardan aldığı ana malları hemen ödeyecek sermaye birikiminin de olmayışı, mesleklerine yönelik büyük yatırımlar yapmalarına imkân vermiyordu. Bu doğrultuda vakıfların inşa ettiği hanlarda, sağladıkları çeşitli yatırımlar sayesinde mesleklerini icra ediyorlardı. Gedik sisteminin Osmanlı devletine özgü olmasının önemli bir sebebi bu eşitlikçi yapının inşasıydı. Genel olarak miras yoluyla elde edilen gediklerin aileye intikal etmesi tam anlamıyla mümkün değildi. Miras olarak kız ve erkek çocuklara gedik hakkı bırakılabiliyordu; fakat öncelik o işi yapmaya ehil olan kişinin varlığına bağlıydı. Esnaf teşkilatı içinde düzenin sağlanması adına gediğin maddi olarak getirisi aileye ait olmuş; gediğin gerektirdiği işi yapmak ise ehil olan kişinin hakkıydı (Akarlı, 2004: 166-200). Bu sebeple ustalar çocuklarını yanlarında çırak olarak kullanmış, teknik enformasyon almalarını sağlamışlardır. Böylece gedik hakkının miras olarak aileye intikali sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı esnafı mesleğini icra ederken gedik üzerinde sınırsız haklara sahip değildi. Birtakım hakları olduğu gibi sahip olduğu gediğe karşı sorumlulukları da vardı. Gedik hakkı, 18. yüzyıla gelindiğinde pek çok esnaf arasında giderek yayılarak büyük şehirlerden taşraya kadar uzanmaktaydı. III. Selim döneminde tüccar taifesinin gedik sahibi esnaftan alacaklarını toplamada zorlandığı sebebinin ise esnaf grubu içinde gediğini başka birisine kiralayıp satanların gediğin sürekli el değiştirmesine sebep olduğuydu (Akarlı, 2004: 166-200). Gediklerin kullanımındaki artışın bu gibi sorunları doğurduğu görülmüştür.

17. yüzyılda sayıları belli zanaatkar ve tüccarlara tekel, ayrıcalık sağlayan gedik hakkı bir nevi o sektöre özgü girişleri de kısıtlayan bir yapıya sahipti. Osmanlı’da gedikler içeriğinde var olan muğlaklıklar sebebiyle araştırılması ve açıklanması karışık bir yapıya sahiptir. En sık kullanılan sözlük anlamıyla bir işi icra etmede ihtiyaç duyulan alet, edevat; o mesleği icra etmek için izin belgesi, varislerine miras yoluyla intikal eden sürekli kiracı olma hakkı gibi birden fazla ve her biri ayrı öneme sahip temel hakları ifade etmektedir (Ağır ve Yıldırım, 2017: 235-254).

Esnaf gruplarına yönelik nizamların temel amacı, Osmanlıların kendi iktisadî zihniyetleri çerçevesinde şekillendirdikleri ekonomik faaliyetlerin ve üretimin devamlılığını sağlamaktır. Bu yaklaşımla hareket eden devlet, bir taraftan sürdürülebilir üretimi temin etmek için esnaf topluluklarını destekleyen kanun ve uygulamaları belirliyor, diğer taraftan piyasaları kontrol etmeyi amaçlayan çeşitli düzenlemeleri de yapıyordu. Osmanlı ekonomisinin temel esaslarından biri ve belki de en önemlisi esnaf ve tüccar için kar haddini %10 olarak belirleyip sermaye birikimine müsaade etmemesidir. Sanayi devrimine ve onun yapılandığı iktisadî dünyaya Osmanlı İmparatorluğu’nun gerçek anlamda katılamamasının en önemli nedeni sermaye birikimiydi. Esnafın eldeki imkanlar ve %10 kâr haddiyle bunu gerçekleştirme imkansız sayılırken, aynı zamanda ihracat yasağı, ithalat serbestisi ve tekel hakkı da devletin bizzat kontrolünde olan konulardı.

Osmanlı örneğinde imalat süreci genelde esnaf örgütleri bağlamında ele alınmış, loncaların çökmesiyle imparatorluktaki bütün sanayinin sona erdiği neticesine varılarak,

loncaların kaybolması sanayi faaliyetlerin sona ermesi yönünde değerlendirilmiştir. Lonca sisteminin zayıfladığı ve ortadan kalktığı dönemde Osmanlı esnafının ve Osmanlı imalat sektörünün duruma ilişkin araştırmaların azlığı vurgulanmaktadır. Zira loncaların etkilerinin kırılmaya başladığı dönemde, loncaların ellerinde tuttıkları ham madde ve mesleki tekellerinin bozulmasıyla farklı ticari unsurlar da üretim sektörüne girebilme şansı bulmuş ve ilk örnekleri bu dönemde ortaya çıkan şirket ve fabrikalar Osmanlı ekonomisini canlandıran mekanizmalar olmuştur (Quataert, 2006: 1005-1041). Quataert’e göre 19. yüzyıl Osmanlı sanayileşme sürecini üç dönem altında incelemek mümkündür. 1800-1826 yılları arası, üretilen ürünlerin ihracatında bir azalmanın olduğu aynı zamanda Osmanlı ekonomisinde Fransız etkisinin İngilizlerce üstlenilmeye başlandığı dönemdir. 1826-1870 yılları arasında bilhassa tekstil ve dokuma sektöründeki üretimin en kötü olduğu dönem olarak görülür. Son dönem ise, 1870-1914 yılları arası, varlığını devam ettiren çeşitli sektörlerdeki üreticilerin ekonomik faaliyetlerini arttırdığı ve ticaret hacminin hem içeride hem de dışarıda yükselişe geçtiği dönemdir. Quataert, Osmanlı imalat sektörünün loncaların tarihiyle eş tutulduğu bir okumadan ziyade, dönemin koşullarıyla ortaya çıkan yeni ticari ve üretim alanlarının da dikkate alındığı genel bir portrenin oluşturulması gerektiğini söylemiştir (Quataert, 2006: 1001-1003).

Osmanlı esnaf organizasyonu 18. yüzyıl sonlarından itibaren çeşitli faktörlerin etkisiyle bir daralma süreci yaşamıştır. Aynı dönemde dış ticaret hacminin büyümesi ile birlikte iç piyasada yabancı tüccarların ve onların temsilcilerinin sayısında artış da gözlemlenmiştir. Esnaf teşkilatı, devlet tarafından uygulanan sınırlandırmalar, artan vergiler ve diğer yükümlülüklerle rağmen son döneme kadar varlığını sürdürmüştür. En temel ve genel hatları ile özetlemeye çalıştığım Osmanlı esnaf teşkilatı çerçevesinde makalenin konusu olan basmacı esnafı ve faaliyetleri, başlangıcı kabul ettiğimiz 17. Yüzyıldan Tanzimat dönemindeki fabrikalaşma sürecine değin bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

2. Osmanlı Devletinde Ermeni Basmacılar ve Faaliyetleri

Basmacılık, ahşap kalıpların fırça ve kalem yardımıyla boyanıp çeşitli desenlerin ince pamuklu kumaş üzerine basılarak ya da elle çizilerek işlenme zanaatıdır (Akbiç, 1970: 29). Aynı zamanda sanatsal yönü bulunan bu faaliyet yazmacılık olarak da adlandırılır. Osmanlı toplumunda basmacılığın ortaya çıkışı ve başlangıç dönemleri için tereke kayıtları ve sağladığı verileri analiz etmek önemli ölçüde yol gösterici olmuştur. İncelenen İstanbul şer’iyye sicilleri vasıtasıyla basmaların ne zaman üretilmeye başlandığı ve ilk kullanım alanları, basmacıların müstakil bir esnaf grubu olarak nerede ve ne ölçüde örgütlendikleri şeklinde akla gelebilecek çeşitli soruların cevabını bulma hususunda Osmanlı arşiv vesikalarına ulaşmada yardımcı olmuştur. Yayınlanmış İstanbul sicillerinde Osmanlı gündelik yaşamında basmanın izlerini takip etmek mümkündür. Gördüğümüz kadarıyla en eski kayıtlardan birinde, 1513-1521 tarihleri arasında tutulmuş tereke kaydında, basma minder ve basma yorgan olarak karşımıza çıkmaktadır (Üsküdar Mahkemesi, nr 1, vr. 99a). Aynı şekilde bir başka Üsküdar sicilinde yer alan Şah Cihan binti Bali’nin terekesinde ise basma al çember bulunmaktadır (Üsküdar Mahkemesi, nr 2, vr. 105b). Osmanlı toplumunda ölümlerin ardından miras dökümlerinin şer’i mahkemelere yansıyan kayıtlarını gösteren terekeler, diğer bir adıyla muhalefat kayıtları ilgi alanı insan ve toplum olan araştırmacılar için yol gösterici kaynaklardır (Aysan, 2013:1-244; Barkan, 1966: 1-479; Bozkurt, 2011: 91-120; Canbakal, 2011; Koyuncu, 2014: 47-58; Özcan, 2005: 406-407; Tabak, 1992: 91-215). Bu noktada sicilleri tarayarak ya da yayınlanmış siciller üzerine yapılan çalışmaları takip ederek Osmanlı gündelik yaşamına dair bilgi sahibi olmak mümkündür.

Basma kumaş, yayınlanmış şer’iyye sicillerinin sağladığı verilere göre Osmanlı topraklarında en azından 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren kullanılmakta idi. İmparatorlukta küçük ölçekli tekstil imalathanelerinin varlığı basmacı esnafı hakkında da tarama yapılmasını gerekli kılmıştır. Böylece fabrikalaşma süreci olarak adlandırılan Tanzimat dönemi öncesindeki dokuma sektörüne mensup esnaf birlikleri hakkında malumat sahibi olmamızı sağlamıştır. Buna göre 1726-1738 yıllarını kapsayan İstanbul Mahkemesi’ne kayıtlı 24 numaralı sicilde Çemberlitaş Vezirhan’da 27 gedikli basma ustasının tek tek isimlerinin yazılı olduğu liste vasıtasıyla toplamda

201 basmacının (163 Ermeni ve 38 Müslüman) olduğu ortaya çıkmıştır. (İstanbul Mahkemesi, 24 Numaralı Sicil, 201-202). Üsküdar’daki basmahane binasının Üsküdar Ayazma Camiinin yakınında üç katlı ahşap, otuz oda ve beş mahzenden oluşan kemer kapılı bir bina olduğu; vakfiyede yazılı bilgilere göre 2.500 zir’alık bir arsa üzerine kurulduğu, 1894 depreminde yıkılıp yeniden inşa edildiği kayıtlıdır (Acıpınar, 2018: 113-115). 1759 yılında 10 ustabaşı, 30 usta ve 100 kadar da kalfanın iskân edildiği toplamda 140 kişi kaydedilmiştir.² Burada dikkat çeken unsur Ermenilerin basmacılık sektöründe başat rol oynamasıdır. 27 gedikli usta bir nevi basma sanatını icra etmek için mülkiyet sertifikası olan usta anlamındadır. Ayrıca bu ustaların yanında yine belli bir nizamla göre kalfa ve çırakları çalışmaktadır.

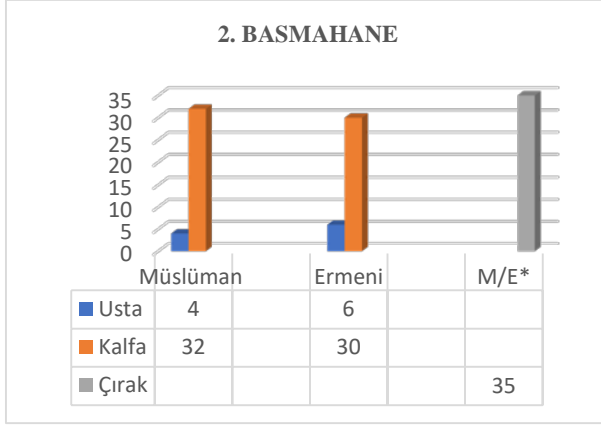
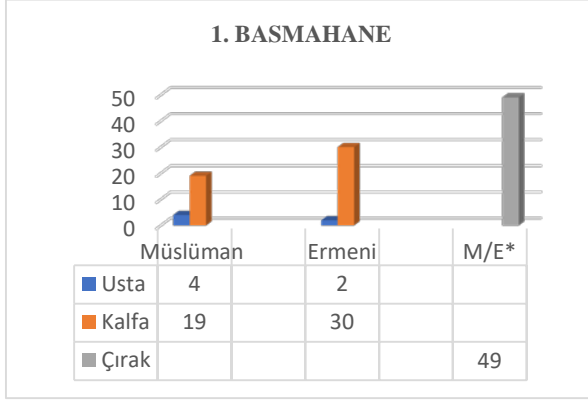
Mevcut esnafın büyük çoğunluğunun Ermeni olmasında belirli sebepler rol oynamıştır. Ermeniler kumaşa baskı, boyama ve boyayı sabitleme alanında önemli ölçüde bilgi birikimine sahiptir. Aynı zamanda deneyimlerini Osmanlı toprakları dışında da sürdürerek Osmanlı devletinin dokuma sektöründe dış ticaret ağının kurulmasında destek olmuşlardır. İlk başlarda İran, Osmanlı ve Hindistan arasında uzun mesafeli kara ticaretini yürüten Ermeni basmacılar, kısa bir süre sonra Avrupa’da atölyeler açarak Avrupa’nın büyük şehir merkezleriyle güçlü ticari ağlar inşa etmişlerdir (Raveux, 2015: 16).

Osmanlı şehir nüfusu ile esnaf gruplarının sayısı arasındaki doğru orantıya bağlı olarak Ermeni esnaf da diğerleri gibi imparatorluk başkenti İstanbul’da yoğunlaşmıştır. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu şehir başkent İstanbul’da, bir çalışmaya göre 212 farklı esnaf grubu vardır ve çoğu üretim sektörüne mensuptur (Kal’a, 1997: 25; Kal’a 1998b: 11-12). Ermeniler, imparatorluğun Tokat, Diyarbakır, Sivas gibi diğer şehirlerinden İstanbul’a gelerek bir arada zanaatlarını icra etme fırsatı bulup geliştirmişlerdir. Literatürde dokuma sektörü için Tanzimat dönemi sanayiye yönelik üretimin başlangıcı milat kabul edilirken 1792 yılında Sultan III. Selim’in yaptırdığı nüfus sayımları Osmanlı’nın başkenti İstanbul’daki üç basmahanede basmacıların toplu halde organize olarak üretimde bulduklarını göstermektedir.³ Aşağıda yer alan tablolar Başbakanlık Osmanlı Arşivi A.DVN. d. 881 numaralı esnaf kefalet defterinde kayıtlı basmacı esnafının sayısı hakkında bilgi vermektedir. 1835 yılında hazırlanan bu kayıtlara göre (Tablo 1) Üsküdar Ayazma’da inşa edilen binada beş adet basmahane kurulduğu ve her birinde yer alan Ermeni basmacıların sayısı dikkat çekicidir. Her bir ustanın yanında kalfa ve çırak olacak şekilde organize olan basmacıların sayıları incelendiğinde yıllara göre gösterdikleri değişim ve buna etki eden unsurları araştırmak konunun takibini mümkün kılmıştır. Buna göre 1759 yılındaki belirlemeye göre kuruluşunda 140 kişinin istihdam edildiği Ayazma basmahanesinde bir çeyrek yüzyıl sonra sayı 467 basmacıya ulaşmıştır. İlgili arşiv kayıtlarında yer alan isimlerin Ermenice olmasına dayanarak⁴ Ermeni/Müslüman basmacılar şeklinde bir sınıflandırma yapılmış; arşiv vesikalarından tasnif edilen veriler tabloda sunulmuştur. Baba adları ve unvanlarıyla kaydedilmeleri onların hangi gruba mensup olduklarını anlamamızı sağlamıştır. Buna göre belgede usta ve kalfalar isim isim sayılırken çırak sayısı toplamda sayı olarak verilmiştir. Haliyle çırakların Müslüman/Ermeni olduğunu ayırt etmek güçtür. Esnaf sayısı dükkân büyüklüklerini de göstererek refah seviyesi hakkında fikir sahibi olmamızı mümkün kılmıştır.

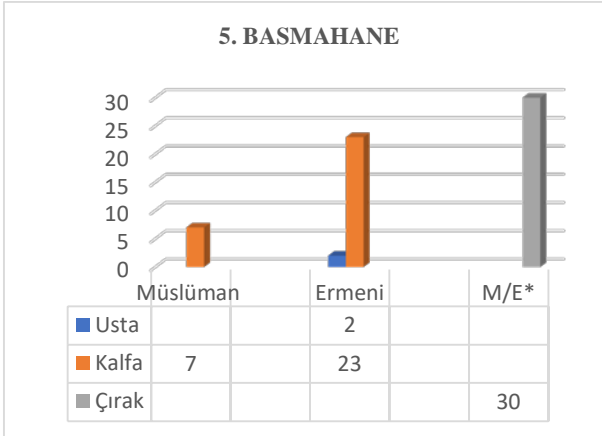
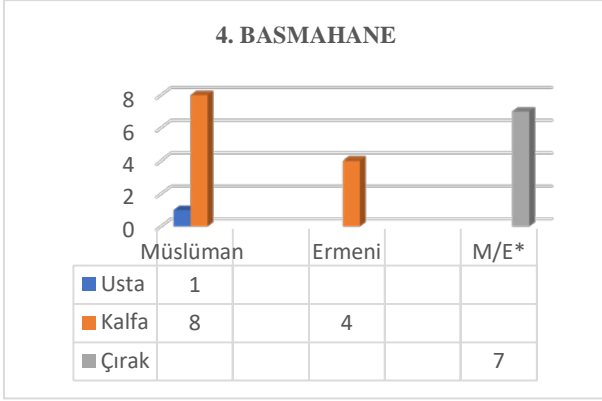
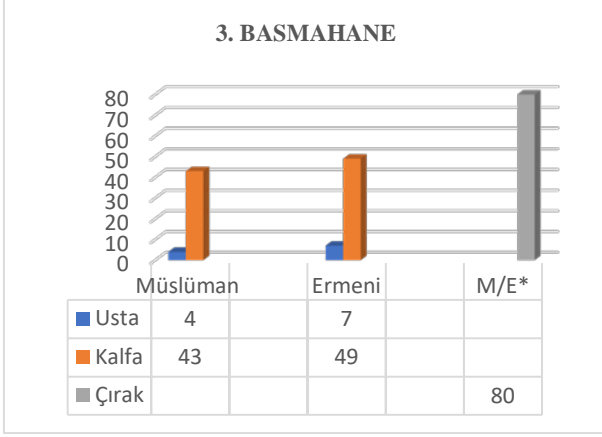
² Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey. (2012). *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis* 1758-1761 (E. Afyoncu, Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. (Orijinal çalışma basım tarihi 1761).

³ Erken dönem nüfus sayımları için bkz. BOA, NFS. d., nr.4, s.86-87, 1792 tarihli bu sayıma göre Fazlı Paşa Sarayı ile Yenikapı’daki basmacılar 15 basmahanede 501 kişi olarak üretim yapmaktadır. BOA, Divan-ı Hümayun Beylikçi Kalemî Defterleri, (A.DVN. d., nr. 881, s. 41-42, 1835) esnaf kefalet defteri olarak anılan esnaf sayımına göre Ayazma’da 5 basmahanede 467 basmacı vardır. Her iki defter de Osmanlı’da basma üretimi konusunu inceleyenler tarafından göz ardı edilmiştir.

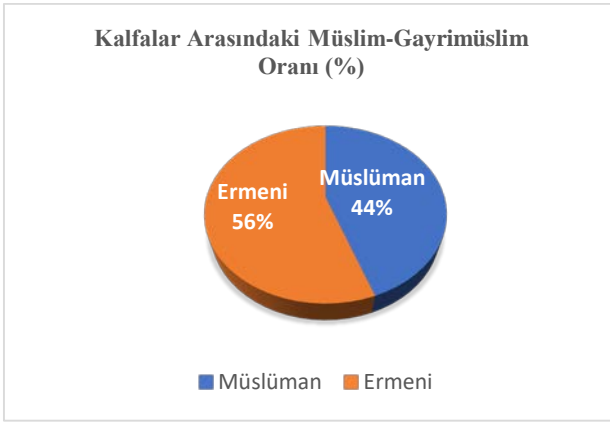
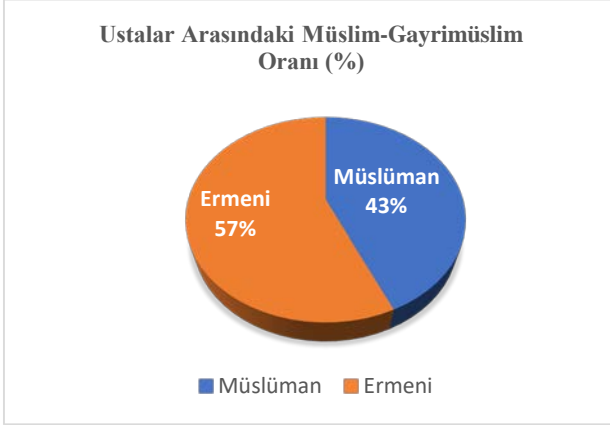
⁴ Arşiv kayıtlarındaki isimlerle ilgili verilerde Ermeni isimlerini okumama ve isimlerin Ermenice olup olmadığından emin olamadığım durumlarda bana yardımcı olan Aved Kelleci’ye (Avedis Aydınyan) teşekkür ederim.

Tablo 1: Üsküdar Ayazma Basmahanesindeki basmacıların sayıları⁵

⁵ BOA, A.DVN. d., nr.881, s.41-42. Bu defter III. Selim döneminde İstanbul'da birbirlerine devlet gözetiminde kefil olan esnafın dükkân, sayı ve mensubu olduğu grubun bilgisine ulaşabileceğimiz şekilde hazırlanmıştır. İstanbul'un çalışan nüfusunun tamamını kayıt altına alan kefalet defterleri mevcut bir iki çalışma dışında henüz incelenmemiş olması sebebiyle basmacıların metinde yer alan sayısal verileri bu defterin transkripsiyonu neticesinde analiz edilerek ortaya çıkarılmıştır. Kefalet defterlerinin hakkında detaylı bilgi için bkz. Kırılı, C. (2010). Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı. *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (S. Kenan Ed.) içinde (183-212), İstanbul: İSAM Yayınları.

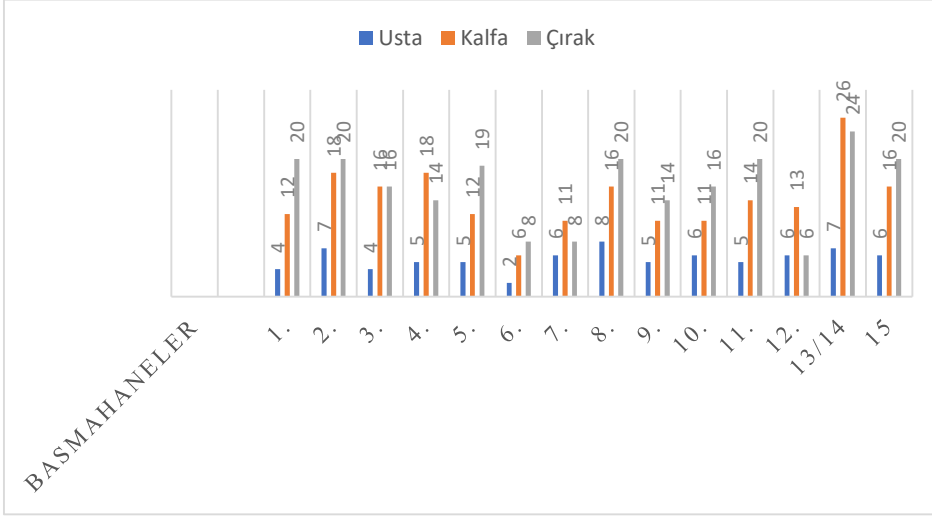

Tablo 2: Üsküdar Ayazma Basmahanesindeki basma ustası ve kalfaların Müslim-Gayrimüslim oranları (%)

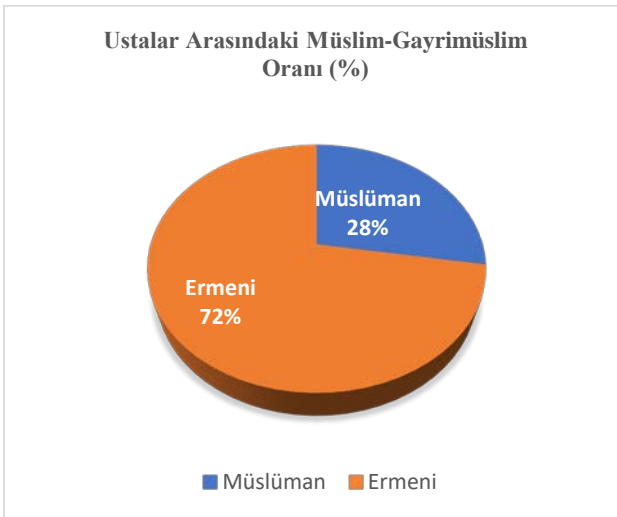
Ayazma basmahanesinde yer alan 5 basma atölyesinin toplam usta ve kalfalarını dini gruplarına göre değerlendirdiğimizde Ermeni usta ve kalfaların Müslüman olanlardan sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bu veriye göre Ermenilerin basmacılığı nesilden nesile aktararak bu işi yaptıkları ve Sivas, Diyarbakır, Tokat gibi ortak dokuma bölgelerinden İstanbul'a göç ederek coğrafi dayanışma sergiledikleri bilgisine ulaşılabilir (Raveux, 2015: 11). Bu iş kolunda esnaf sayımı yaparken arşiv vesikalarında karşılaşılan Ermeni isimleri, gayrimüslim bağlamında sadece Ermenileri zikretmek gerektiğini göstermektedir.

Tablo 3: Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı Basmahanelerinde yer alan basmacıların sayısı⁶

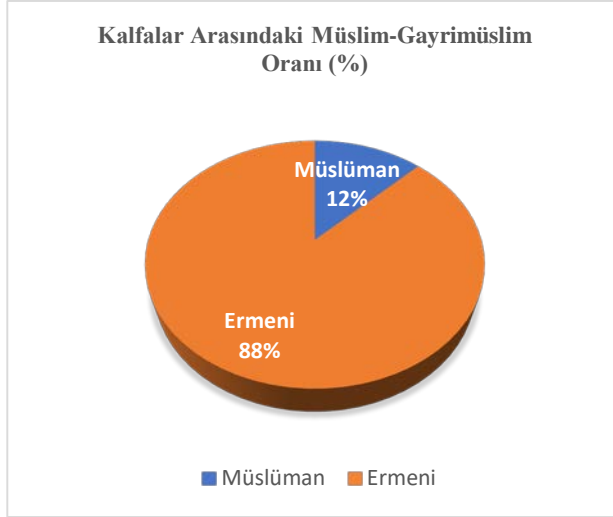

Tablo III’de zikredilen basmahaneler 4 numaralı nüfus defterinde toplu kaydedildiği için, birlikte tablo yapılarak basmahanelerin gelişimini karşılaştırmalı olarak incelemeyi mümkün kılmıştır. Toplamda 501 çalışanı olan Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerini toplu olarak takip etmek dükkân büyüklüklerini görmemizde yardımcı olmuştur. Kuruluş yıllarında 163’ü Ermeni olmak üzere toplamda 201 basma çalışanıyla faaliyete başlayan bu basmahaneler 1792 yılına gelindiğinde 501 basmacıyla önemli bir artış kaydetmiştir. Üç katlı olduğu bilinen bu basmahanede toplamda 15 basma manifaktürü kurulduğu, 76 usta (21 Müslüman+55 Ermeni) ve 200 kalfa (25 Müslüman+175 Ermeni) ile Ermenilerin sayıca üstünlüğü kaydedilmiştir.

Tablo 4: Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı’ndaki usta ve kalfaların Müslim-Gayrimüslim oranları (%)

⁶ NFS. d., nr.4, s.86-87, 1792. (İstanbul) Eyüp kazası, Haliç iskeleleri ve sur haricinde çalışan hamal ve kayıkçılar ile dükkân, han, bekar odaları, bostan ve bahçelerde sakin olup kefile bağlanan müslim ve gayr-i müslimlerin nüfus defteri.

Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinde yer alan 15 basma atölyesinin toplam usta ve kalfalarını değerlendirdiğimizde Ayazma basmahanelerinden farklı olarak burada Ermeni ve Müslüman basmacıların birbirleri arasındaki sayı ve oranları keskin bir şekilde ayrılmıştır. Ayazma basmahanesinde Ermeni basmacı sayısı fazladır, fakat Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinde olduğu kadar keskin bir ayırım olmadığı görülmüştür. Yüzdeler oranlara baktığımızda Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanesinde Ermeni ustaların %72’lik bir orana; kalfa sayısında ise %88’lik bir oranda olduğunu söyleyebiliriz. Bu istatistik bize İstanbul’daki basma üretiminin büyük oranda Ermeni basmacılar tarafından icra edildiğini ve Ermenilerin Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinin olduğu bölgede daha yoğun yer aldıklarını göstermektedir. Hâlihazırda Ermenilerin Üsküdar’dan ziyade bu basmahanelerde daha yoğun olarak niçin yer aldığını açıklamaya dair elimizde bir veri yoktur.

Yenikapı, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma’da inşa edilen basmahaneler bugüne kadar milat olarak kabul edilen basma fabrikasının kurulduğu 1848 yılı öncesi mevcut üretim hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. İlk bakışta 1790’lar iktisadi ve sosyal bunalım dönemi olarak adlandırılrsa da dokuma sektöründe bir ilerleme kaydedildiğini söylemek mümkün olmuştur. Öncelikle basmacı esnafının neredeyse tamamına yakını belirli merkezlerde toplamak, üretim kapasitelerini ölçmek için gereklidir. Akabinde belirli yerler haricinde yapılacak üretimi kısıtlayarak kayıtlı esnafın faaliyetlerine gelebilecek zarar engellenmiş olur. Bununla ilgili sicillerde pek çok kayıt, aksi duruma karşılık devletin yaptırımları hakkında bilgi vermektedir. Örneğin 1807-1809 yılları arasında düşülen bir kayda göre basmacılar nezdinde zikredilen üç merkez haricinde kaçak yollarla üretime kalkışanlar Müslümanla kaleye sürülecek, gayrimüslim ise küreğe konulacaktır. Evinde kaçak yollarla basma icra eden basmacı kalfası Bedros için de gayrimüslimlere uygun görülen cezaya çarptırılmasına hüküm verileceği belirtilmiştir (İstanbul Mahkemesi, 94 Numaralı Sicil, Cilt: 85, Sayfa: 571, Hüküm: 568). Böylece basma imalatında hem kalite ve süreklilik hem de denetim ve kontrolün sağlanması hedeflenmiştir.

Yenikapı, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma basmahaneleri ürettikleri basma çeşitleriyle de birbirlerinden ayrılmışlardır. Buna göre Üsküdar esnafı kırmızı ve nefli gibi koyu yeşil renklerle imal edilen basma tekeline sahipken Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı basmacıları mai ve beyaz üzerine elvan basma üretimi yapmıştır. (BOA, C. İKTS., 45/2257; BOA, TSMA. e., 639/26). Her basmahane imalatını yapmakla mesul olduğu basma çeşidiyle tanınırken kendileri için koyulan nizamla uymayanların cezalandırılması ise kaçınılmaz olmuştur.

18. yüzyılda geleneksel yöntemlerle üretim yapan basmahanelerin varlığı (Fazlı Paşa Sarayı, Yenikapı ve Ayazma basmahaneleri) Avrupa menşeli ucuz ve kalitesiz ithal kumaşlara

karşılık yerli üretimi destekleme politikasının bir sonucudur. Aslında İstanbul dışında Tokat, Edirne, Halep, İzmir ve Bursa gibi merkezlerde birçok basmahane kurulmuş; İstanbul’da ise ilk kez 1720’de Yenikapı ve Fazlı Paşa sarayı ile ardından kurulan Ayazma (1759) basmahaneleri üretim hayatına katılmıştır. Yenikapı ve Fazlı Paşa basmahaneleri III. Mustafa vakfiyesinde yer alırken Ayazma, Laleli vakfında geçer (Acıpınar, 2018: 112-113). Bahsettiğimiz gibi Osmanlı mali düzeninde esnaf gruplarının kar haddinin %10 ile sınırlandırılması büyük ölçekli imalathanelerin onlar eliyle kurulmasını imkânsız kılarken bu noktada devlet eliyle inşa edilen vakıflardan sağlanan mali destek, sanayileşme öncesi dönemde büyük fiziki altyapı yatırımlarıyla esnafın faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı yöneticilerinin bizzat inşa sürecine dahil olmaları konuyu önemle takip ettiklerini göstermektedir (Genç, 2014: 9-18). III. Ahmet’in Enderun-ı Hümayun’da yaptırdığı kütüphanenin vakıf akarında Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı basmahanelerinin adı geçmekte, vakıf arazisi üzerinde bulunan eski bir binanın tadilatı sonrası basmacılara tahsis edildiği anlaşılmaktadır (Acıpınar, 2018: 112-113). Devlet eliyle ve vakıfların da desteğiyle üretimi iyi şartlarda devam ettirme hedefinde olan Osmanlılar, özellikle sanayiye yönelik üretime uyguladıkları pozitif müdahaleye geç dönemde de devam etmiş; endüstri devriminin yıkıcı büyüme hızına karşılık Osmanlı dokuma sektörüne çeşitli gümrük muafiyetleriyle teşvikler sağlamışlardır.⁷

Yazılı kaynaklar ışığında Osmanlı toplumunda en azından 16. yüzyıldan beri kullanıldığı varsayılan pamuklular orta halli ve geniş halk kesimi tarafından tercih edilirken zengin tabakanın tercihi ipekli dokumalar yönündedir (Faroqhi, 1994: 157-165). Osmanlı toplumunda basmacı esnafın münferiden ürettiği pamuklu kumaşlar daha kalın bir yapıya sahip olduğundan 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı pazarlarında Hint menşeli pamuklu basmalar çok rağbet görmüştür. Hatta İncalcık’ın aktardığına göre dönemin ünlü kroniklerinden Naima, Osmanlı’nın batılı ülkelerle kurduğu ticari ilişkilerinde ihracatın ithalattan daha fazla olduğunu söyleyerek, çok fazla gümüşün ülkeye gelişyle kazançlı bir ticaret yapıldığını belirtmiş; akabinde devletin doğu ile kurduğu ticari ilişkilerinde Hint tekstil ürünlerinin ithalatına çok fazla denebilecek seviyede bütçe ayrıldığını da eklemiştir (İncalcık, 2008: 85-88). Hububattan sonra Osmanlı’nın en önemli sektörü olan pamuk sanayiinin, 1500-1800 yılları arasında Hindistan pamuklularının, 19. yüzyıldan itibaren de Avrupa pamuklu pazarının etkisinde kalarak faaliyetlerini azaltacak seviyede gerilediği görülmüştür. Bu sebeple ilerleyen yüzyılda Avrupa’daki gelişmeleri takip etmek üzere devlet desteğiyle fabrikalar inşa edilmeye başlanmıştır (İncalcık, 2008: 149-150). Osmanlı topraklarına gelen seyyahların bazılarının da vurguladığı gibi 1845 yılında Zeytinburnu’nda imalat maksadıyla inşa edilen kompleksin içinde basma fabrikası da bulunmaktadır (MacFarlane, 1850: 603-608). Zeytinburnu civarında bulunan imalat merkezinin bir bölümünde kumaş ve pamuklu çorap dokunmaktaydı. Aynı şekilde Zeytinburnu’nun batısında Bakırköy civarında da bir sanayi merkezi tesis edilmiştir. Bunun içinde de pamuk eğirme, dokuma, basma fabrikası, bir fırını ve iki ocağı bulunan demir imalathanesinin de olduğu bilinmektedir (Clark, 1992: 39-40). Böylece Osmanlılar batıdaki üretimde meydana gelen yeni düzene adapte olmak adına her dönem farklı çözümler üretmişlerdir.

Basmahanelerin yıllık üretim miktarları için ilgili arşiv belgelerinden 1253 tarihli vesikaya göre 60.000 top basma Üsküdar’da, 150.000 top basma kumaş Yenikapı ve Fazlı Paşa sarayında üretilmektedir (BOA, C.ML., nr. 459/18633). Basma kumaşın üretim aşamalarından bahsetmek gerekirse ince pamuklu kumaşlar dülbentçi esnafı ve tüccar taifesi tarafından temin edilerek basmacılara işlenmek üzere teslim edilir; bu kumaşlar kethüda ve yiğitbaşı nezdinde eşit olarak ustalara taksim edilip basmahanelerde üretim başlardı (BOA, C.ML., 421/17121). Daha önce de zikredildiği üzere her bir basmahanenin ne renk ve tür basma imal edeceği nizamı uygun olarak belirlendiğinden bu doğrultuda hareket edilirdi. Sentetik boyamadan önce kullanılan

⁷ BOA, HH.HRK., nr.6/6. Üzerinde çalıştığımız dönemin devamı niteliğinde olan 19. yüzyıldaki Osmanlı dokuma sanayisi Avrupa’nın bilakis İngiltere’nin endüstrileşme süreciyle elde ettiği hızlı üretime karşılık iç piyasada yerli üreticiyi desteklemek için Osmanlılar Bursa İpek, Hereke ve Zeytinburnu’nda inşa edilen basma fabrikalarına yönelik ecebi tüccardan gizli olarak gümrük muafiyeti uygulamıştır.

bitkisel ve hayvansal unsurlardan elde edilen boya ile işlem gören basmaların renklerinin kalıcı olmasını sağlamak üzere deniz suyuyla yıkama işlemi yapılırdı. Ermeni ve Rum basma ustalarının özellikle Türk kırmızısını elde etmedeki farklılıkları Ermeniler pamuklu kumaşı deniz suyuyla yıkarken, Rumlar ise dere suyunu tercih etmeleri şeklinde olmuştur. İstanbul’da kurulan üç basmahane de yıkama işleminin kolaylığı sebebiyle deniz veya dere kenarına yakın mevzide inşa edilmiştir (Öz, 2017: 33). Üsküdar’da Ayazma mevkiinde kurulan basmahane de basma kumaşların yıkanmasında Salacak sahilinden faydalanılırken Avrupa yakasında Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı basmahanelerinin basmacıları da ürettikleri malları yıkamak ve kurutmak üzere Çırpıcı deresine götürmüşlerdir (BOA, C.BLD., nr. 35/1737). Basma tekniğini doğru uygulamak kadar boyama da önemli bir faktördür. 17. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan’a giden Avrupalı seyyahları (J. Ovington onlardan biridir) cezbeden en önemli unsur Hint basmalarının renklerindeki parlaklık ve canlılık olmuştur. Bu sebeple kendi ürettikleri basmaların Hint basmalarıyla paralel olmadığını gören seyyahlar işlenen motiflerden ve basma kumaşa uygulanan sayısız ve eşsiz renk tonlarından etkilenirler (Riello, 2013: 160-162). Tıpkı Osmanlı Ermeni basmacı ustaları da Hint basmaları gibi eşsiz renkte üretim yapmak için farklı teknikler geliştirmişlerdir. Türk kırmızısı için uyguladıkları aşamalar şöyledir: Öncelikle pamuk lifleri sodayla karışık balık yağıyla taranır, hayvan safra ve ödü yumrular halinde öğütülür, rengin sabitlenmesi için şap ve karbonat kullanılarak kök boya veya buzağı kanı dolu fiçiyi daldırılırdı. Boyanan pamuk lifleri tekrar soda banyosu yaptırılarak parlaklığı sağlanır, en son aşamada pamuklulara deniz suyuyla durulama yapılırdı (O’Neill, 1876: 219). Ermenileri Türk kırmızısının elde edilmesinde dünya ölçeğinde meşhur kılan teknikleri bu aşamalardan mütevellittir.

Ermeni esnafını basma sanatında öncü kılan baskı ve boyamada geliştirdikleri tekniğin babadan oğula aktarımı olurken Ermeni aileler arasında da bu geleneğin yaygın oluşu onların çoğunlukla iştiğal ettiği meslekleri incelediğimiz takdirde çocukların küçük denebilecek yaşlarda babalarının yanında zikredilen zanaatın inceliklerini öğrenerek bir sonraki nesle aktarmak üzere zincir görevi üstlendiklerini söylemek mümkündür.⁸ Bu sebeple hala günümüzde ticari bir kaygıdan ziyade ata mesleğini devam ettirme duygusuyla bazı Ermeniler, aile mirası olan ahşap baskı kalıplarını kullanarak ince pamuklulardan basma kumaş üretimi yapmaya devam etmektedir.

3. 17. Yüzyılda Doğu-Batı Arasında Pamuklu Basma Üretiminde Osmanlı Ermenilerinin Rolü

Literatürde bu konuda tarama yaptığımızda basma kumaş için kullanılan terim *calico printing* olurken 1660’lara kadar basma kumaşı Avrupa pazarında görmek pek mümkün olmamıştır. Bu durumun iki önemli sebebi vardır: renklerindeki canlılık, kumaş kalitesi çok ilgi çekici olmasına rağmen batılılar nezdinde basma kumaş küçümsenir, siyah zemine desenli dokuma oldukça egzotik bulunurdu. Diğer sebep ise Avrupalı devletlerin *printing eastern technique* olarak adlandırdıkları doğu medeniyetlerinin (erken dönemde kastedilen Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan) geliştirdiği basma kumaş tekniğine yabancı olmaları, bilmemeleriydi. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa çerçevesinde gidişat değişerek, İngilizler Hintli basma ustalarından bez üretimini öğrenmiş, Avrupalılar için daha elegant (beyaz zemine modern desenler) tasarımlar gerçekleştirmişlerdi. Bu adımda Osmanlı tebaasına mensup Ermeni basmacıların rolü büyük olmakla birlikte Avrupa’da açılan yeni pazarda imparatorluk başkenti olan İstanbul’dan Marsilya’ya basma kumaş tekniğinin taşınmasında hâkim olduklarını söylemek mümkündür (Raveux, 2015: 14-15). Ermeni ustaları, batılı tabirle “calico printers” olarak ön plana çıkaran, ince pamuklu kumaşa uyguladıkları boya ve basma tekniği olmuş; bu haklı şöhrete kavuşmada başkent İstanbul onlar için ilk adım sayılmıştır. Zira nüfus yoğunluklarının önemli ölçüde olduğu Tokat, Sivas ve Diyarbakır’dan 17. yüzyılın başlarında İstanbul’a gelerek atölyeler

⁸ Bu konu hakkında en bilindik örnek 18. Yüzyılda Arakel Amira Dadyan’ın Baruthane inşasında ve alet ile makine üretim sürecinde iki oğlunun (Simon Amira ve Ohannes Amira) yanında işin inceliklerini öğrenerek babalarından mesleği devralmalarıdır. Bkz. Tuğlacı, P. (1993). *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, İstanbul: Pars Yayıncılık.

açan Ermeni basmacılar, gerek yerel pazarlar için imparatorluğun diğer şehirlerine gitmiş, gerekse ihracat için Halep ve İzmir limanlarını tercih etmişlerdi. Böylece 1675 yılı civarında basma kumaşa uygulanacak *printing eastern technique* Avrupa’ya ulaşmıştı. Bu tekniğin merkezi 1650’lerde Osmanlı devleti iken Avrupa şehirlerindeki ilerleyişi Marsilya’ya 1669, Hollanda’ya 1678, Cenova’ya 1690 ve Livorno ile Toskana’ya 1680 yıllarında olmuştur (Raveux, 2015: 8-17).

Basma kumaşa uygulanan “doğu tekniği”nden bahsetmek doğu ile batı arasındaki farkı anlamamızda, özellikle Ermenilerin bu teknikte nasıl ve niçin önde olduklarını açıklamakta yardımcı olacaktır. Ermenileri önde kılan, ince pamuklu kumaşa ahşap kalıplarla uyguladıkları basma desenleri ile Türk kırmızı kök boyasının kullanılmasında işin piri olmalarıydı. Avrupa’yı hayran bırakan “Türk kırmızısı” Latince adı *rubia tinctorum* olan kök boya bitkisinden elde edilmektedir. Doğu’dan Batı’ya tekstil ticaretinin artması, Türk kırmızısına yönelik merakı da hızlandırmıştır. Zira Avrupa’da kullanılan tuğla kırmızısından daha parlak ve dayanıklı olan kök boya kırmızısının reçetesine ulaşmak, pamuklu kumaşların boyama tekniğine vakıf olmak Avrupalı üreticiler için kaçınılmazdı (L. Yıldırım, 2014: 13). Ermenilerin bu süreçte büyük role sahip olduklarını vurgulamakta fayda vardır. Dünya tarihinde en eski ticaret diasporalarından biri olan Ermeniler dinamik ticari ağlarıyla İran, Hindistan, Doğu Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlamışlardı (Rasel, 2012: 3). Deniz ticaretinde başarılı olan Ermeni tüccar tıfesi kurdukları iyi ilişkiler vasıtasıyla Osmanlı topraklarında uzun mesafeli kara ticaretinde de maharetli olmuşlardır (Curtin, 1998: 183).

Avrupa’nın yünlü kumaşta öncü olduğu doğulu toplumların da pamuklu kumaş üretiminde ve boyama tekniğinde ihtisas sahibi olmaları sadece bir rengin orijinal tonunu üretmekten ibaret değildi. Şüphesiz boyanın uzun süre kalıcı olmasını sağlamak da önemli bir uğraştı. 17. yüzyılda Hindistan ve Osmanlı basmalarının Avrupalıları hayran bırakacak derecede dikkat çekici olması uygulanan baskı ve boyama tekniğiyle ilişkiliydi. Bu teknik 16. yüzyıl öncesinde Hindistan’da mevcutken sırasıyla Çin’e, Japonya’ya İran ve Osmanlı topraklarına yayılmıştı. Marsilya, Cenova, Amsterdam’daki üreticiler sadece baskı ve boyama tekniğinde değil, renkler ve renk sabitleyiciler hakkında da sınırlı bir bilgiye sahipti. 16. yüzyılda Avrupalı tekstil üreticileri yağ ve sulu boyayla keten boyayarak veya basit motifler basarak Hint tekstilini taklit etmeye kalkışsa da Avrupalılar tek bir renkle baskı yaparak renk sabitleyici kullanılmadığı için basılan malzeme yıkanamıyordu (Riello, 2013: 162-163). Özellikle renk sabitlemede kullanılan temel malzeme olan şap, Avrupa’da kıt olmasından ötürü renksiz veya dayanıklı olmayan tek renkli bir boyama işlemi yapılırdı (Turnbull, 1947: 18).

Boyama sektöründe kullanılan doğal malzemelerin değerli oluşu hatta boyamanın neredeyse üretilen ince pamuklu basmaların da önüne geçebilecek seviyede önemi sıklıkla vurgulanmış; ticaretin küreselleşmesindeki aşamalardan biri sayılabilecek boyar maddenin zikredilen tonunu elde etme ve üretme çabaları uzun yıllar devam etmiştir (Souza, 2004: 40-54). Türk kırmızısına olan düşkünlük ise Meksika’da kaktüs bitkisi üzerinde yaşayan *Cochineal* adı verilen bir böcekten elde edilen tondaki kırmızıya alternatif arayışından kaynaklanmaktadır (Galan, 2001: 69-71). Osmanlı imparatorluğunda da buzağı ve koyun kanının karıştırılması sonucu kırmızı rengin bir tonu elde edilmiştir. Osmanlı boyar maddelerinin ve boyama tekniğinin eşsiz oluşu için gezgin Jean Claude Flachat’ın 18. yüzyılda Fransa’da kurduğu Türk kırmızısı boyahanesinden bahsedilebilir. Flachat, Osmanlı topraklarında kalarak boyahane ve bazı manifaktürlerin çalışma tekniklerini inceleyerek Fransa’ya dönüşünde yanında bir boya ustası, Edirneli iki boyacıyı, ip eğirmeci, hallaç ve Ermeni renk sabitleyicisi (mordan ustası) götürerek orada kurduğu boyahane üretimine başlamıştır (Perez, 2002: 105; akt. L. Yıldırım, 2014: 16). Ermeni ustaların daha erken dönemde de Avrupa ile karşılaşmaları yine Hindistan ve İsfahan’da kazandıkları deneyimleri sayesinde olmuştur. Marsilya’ya açtıkları küçük atölyeler, doğu ile batı arasındaki ticari ağları vasıtasıyla Avrupa’nın basma tarihini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Hem Türk kırmızısının Avrupa’ya transferi hem de Avrupalıların doğudan öğrendikleri önemli sonuçları olan gelişmelerdir. Zira Marsilya’da küçük atölyelerde işi öğrenip Fransa’nın pek çok

bölgesine, İtalya’ya ve Hollanda’ya da yeni atölyeler açan ustalar bu tekniğin Avrupa’ya nasıl yayıldığına dair bir kanıt sunmuştur (Raveux, 2015: 18-19).

Avrupa pazarlarında Osmanlı ve Hint basmalarının bunalım yaratacak kadar rağbet görmesi Avrupa’nın bu duruma yönelik bazı önlemler almasını zorunlu kılmıştır. Sanayi devriminden önceki süreçte Osmanlıların Hint basmalarına en yakın şekilde taklidini üretmesi aynı durumun Avrupa için de söz konusu olabileceği gerçeğini düşündürmesi sebebiyle çeşitli denemeler yapılmış fakat hiçbirinden istenilen seviyede bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine Fransa yerli sanayisini doğu basmalarının rüzgarından korumak adına 1754’e kadar Osmanlı ve Hint kumaşlarının ülkeye girişini yasaklamış, pamuk ve yün karışımı kumaşlar ile güveye karşı dayanıklı döşemeliklerin yapılması önerilmiştir. Aynı zamanda Hintli zanaatkarlardan yararlanılarak Fransız işçilerin basmacılığı öğrenmesi, Hintliler gibi basit tezgahlarda sağlam kumaş dokumayı öğrenmeleri amacıyla Normandiya ve Touraine iki pilot bölge olarak seçilmiştir (Yılmaz, 1992: 779-781). Fakat sanayi devrimine kadar olan sürede Hint basmalarına yakın tarzda üretim pek de mümkün olmamıştır. Yarım yüzyıl sonra dünyadaki mevcut üretim düzenini değiştirecek sanayi devrimi gerçekleştiğinde Hollanda-Fransa ve İngiltere pamuklu üretimi destekleyerek seri üretime geçilmiştir. Avrupa’da üretilen kumaşların Hint-İran ve Osmanlı pazarlarına kısa sürede hâkim oluşu Doğu tekstil sanayinin savunmasının kırıldığıının da göstergesidir (Yılmaz, 1992: 794-795).

Doğunun basma kumaş etkisini azaltmak adına yerli üretimini koruyan İtalyan şehirleri, Ermeni basmacı ustaların Marsilya’dan sonra Türk kırmızısı tekniğini yoğun olarak aktardığı ikinci merkez olmuştur. Özellikle Toskana, Cenova ve Vatikan 1670’lerde Türk kırmızısının transfer edildiği Avrupa’nın önemli ticari şehirleridir. Bu tarihe değin Avrupalı zanaatkarlar Türk kırmızısı ile direkt çalışmamış, Ermenilerin açtığı atölyeler vasıtasıyla bu boyamayı öğrenerek kendi ürettikleri kumaşlara uygulayabilmişlerdir. (Raveux, 2015: 21-22). Bu noktada Ermeni zanaatkarların rolü büyük olmuş; 17. yüzyıla kadar basma tekniklerinden habersiz olan Avrupalı devletler Osmanlı vasıtasıyla buna vakıf olarak aynı zamanda Hint taklidi basmaları, pamuklu dokuma çeşitlerini ve boyama tekniğini 18. yüzyılda Osmanlılardan öğrenmiştir. Osmanlıların özellikle Gaziantep ve Diyarbakır’da Hint basmalarını son derece nitelikli ve güzel bir biçimde taklit etmeleri, Avrupa pazarlarını etkisi altına almasındaki önemli etkenlerden biri olmuştur (İnalçık, 2008: 114-119). Zikredilen bu bölgeler muhakkak ki şans eseri değildir; Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Gaziantep ve Diyarbakır coğrafi olarak İsfahanlı Acem Ermenileriyle kolaylıkla irtibat kurdukları ve ticari ağlarını aksatmadan yürüttükleri merkezlerdir. Bu iki şehir ayrıca Osmanlı dokuma kültüründe de ön planda yer almıştır.⁹

Sonuç

Bu çalışma fabrikalaşma sürecini Tanzimat dönemiyle başlatan yaygın kanının aksine Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyıl öncesi başkent İstanbul’da kurulan basma manüfaktürlerindeki imalatı imparatorluk tebaasına mensup Ermeni basmacılar ve bu alandaki faaliyetleri çerçevesinden analiz ederek sanayileşme sürecine alternatif bir bakış açısı getirmeyi hedeflemiştir. Bu maksatla derinlemesine yapılan arşiv kayıtlarının analizi ortaya atılan yeni fikirlerin destekleyicisi olduğu yönündedir. Yayınlanmış sicillere göre en azından 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumu basma kumaşlardan üretilen eşyalarla tanışmış, 1700’lerin başlarında da belirli yerlerde basma kumaş üretimine başlamıştır. Bu tarihten önce de yerel düzeyde imalat yapan basmacı esnafı Yenikapı, Fazlı Paşa Sarayı ve Ayazma bölgelerinde kurulan manüfaktürlerde toplu olarak devlet gözetiminde üretim hayatına katılmışlardır. Osmanlı ekonomisinde basmacıların büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Osmanlı arşiv belgeleri ışığında tespit edilmiştir. Özellikle 1792 ve 1835 yılları nüfus sayımının sağladığı verilerle

⁹ Diyarbakır ve Gaziantep’te üretilen Kutni kumaşları tıpkı Hindistan’ı dünya ölçeğinde basma üretimiyle nasıl tanınır kıldıysa Osmanlılar için de bu kültüre özgü ve nitelikli kumaşlardır. Her iki şehir Ermeni nüfusunu yoğun olarak bulunduğu dokuma merkezleridir. İnalçık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, s.111-116.

basmacıların net olarak sayısına ulaşılmış, dokuma sektörü alanında yapılan çoğu çalışmadan farklı olarak bir esnaf unsurunun sayısal verileri tablolarla analiz edilmiştir. Basma üretiminin Avrupa şehirlerindeki serüveni de incelenerek Osmanlı Ermenilerinin sahip oldukları ticaret ağıyla bilgi ve deneyimlerini batılı şehirlere ne şekilde aktardıkları takip edilmiştir. Mevcut olan Türk kırmızısını hazırlamadaki teknikleri, kumaşa ahşap kalıplarla uyguladıkları baskılar ve boyayı sabitlemedeki ustalıkları Osmanlı imparatorluğunun pamuklu dokuma alanında öncü olmalarını sağlamıştır. Osmanlı-İran-Hindistan ile Fransa-Hollanda ve İtalya arasında kurdukları ticari ağlar Osmanlı Ermenilerinin basma üretiminde *calico printers of East* olarak adlandırılmalarında etkili olmuştur. İmparatorluğun ve başkent İstanbul’un sunmuş olduğu avantajlar dahilinde Osmanlı Ermenilerinin sanayileşme sürecine ciddi katkı ve destekleri olmuş; imparatorluğun Avrupa’yı zirveye çıkaran sanayi devrimine karşı kayıtsız kalmadığını göstermiştir. Avrupa’da üretilen malların doğuya süratle akışı doğuyu için açık pazar haline getirirken; üretilen bu mallar Osmanlı topraklarında geleneksel imalatın önüne geçerek, el emeği ile çalışan Osmanlı zanaatkarlarının işsiz kalmasına sebep olacaktır. Netice olarak Osmanlı maliyesi bu iktisadi istilanın kontrolü altına girmiştir (Clark, 1992: 45). Zira sömürge idaresi, sermaye birikimi ve kapitalizm üçlüsünün Avrupa’yı Osmanlı başta olmak üzere doğu medeniyetlerinin pek ilerisine attığı aşikârdır. Oysa Osmanlılar tarih boyunca önce kendi toplumunun refahını düşünmüş, atacağı herhangi bir adımda tebaasına gelecek yarar ve zararı hesap etmiştir.

Literatürde Osmanlı sanayileşme döneminin miladı olarak Tanzimat reformlarının kabul edilmesi, öncesinde var olan irili ufaklı manifaktürlerde yürütülen belirli bir nizamaya uygun ve düzenli üretim sürecini göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Bununla da bağlantılı olarak sanayileşmenin önemli unsurlarından biri olan üretim süreçleri açısından Osmanlı sanayileşmesindeki eksiklerin altı çizilmiştir. Osmanlı ekonomisinde pamuklu dokumanın, temel besin maddesi olan hububattan sonra hemen ikinci sırada gelmesi Osmanlıların kuzeybatı Avrupa’dan farklı olarak en azından üretim süreçleri açısından kendisine özgü bir “sanayileşme” dönemi yaşadığını göstermektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet eliyle kurulan büyük çaptaki fabrikaların inşası bu dönemi zirveye taşımıştır. Fakat bu çalışmanın temel olarak göstermeye çalıştığı, zikredilen dönemin başlangıcındaki bugüne kadar göz ardı edilmiş olan gelişmelerdir. Her ne kadar manifaktür olarak anılsalar da Ayazma, Yenikapı ve Fazlı Paşa sarayı basmahanelerinde ortalama beş yüzer kişinin belirli nizamaya uygun çalışması 18.yüzyılın erken dönemleri için ciddi bir üretim profilinin inşasına örnektir. Zira Hindistan basmalarının taklidinin en iyi yapıldığı yer Osmanlı toprakları olurken, teknik ve boyama sürecinin taklidindeki başarı öncelikle Fransa’yı “neden Avrupa’da da olmasın?” düşüncesine iterek batıda da basma kumaşların taklit edilmesine sebep olmuş, fakat erken dönemde bu alanda başarı kaydedilememiştir. Fransa’da tek sorunun ham madde olmadığı anlaşılmış, özellikle bu işin piri sayılan zanaatkarların basit alet ve edevatlarla dünyanın ciddi bir kesimini hayran bırakacak derecede basma kumaşlar üretmesinin tekniği olarak pamuğu kopartmadan ince ve muntazam bir şekilde iplikleri eğirerek ipek ile birlikte dokudukları, üretilen ipliği her renkte ve kalıcı olarak boyamaları olmuştur (Yılmaz, 1992: 782-786). Bunun üzerine Fransa başta olmak üzere sırayla pek çok batılı devlet Hindistan ve Osmanlı topraklarından götördükleri baskı ve boyama ustaları vasıtasıyla kendi ülkelerinde de bu sanayinin hızla yayılmasını amaçlamışlardır. Bu noktada Osmanlı Ermenilerinin Marsilya’yla kurdukları ilk temas, orada açtıkları atölyelerde uyguladıkları baskı ve boyama tekniğini Avrupalılara öğretmeleri kısa sürede basma kumaşın merkez noktasını Avrupa’ya taşımıştır.

Çalışma boyunca kullanılan arşiv kaynakları 1792 ve 1835 yıllarında yapılan nüfus sayımlarını içermekte ve literatürde daha önce incelenmemiş olan belgelerdir. Osmanlı arşiv belgelerinin sağladığı veriler ışığında Tanzimat öncesi dönemdeki Osmanlı basma manifaktürlerini incelemek, Avrupa ile olan ticari ilişkilerini sağlayan unsurlarının da desteğiyle sanayileşmenin üretim açısından en erken temellerinin 18. yüzyılın ilk yarısında atılması, özellikle pamuklu dokumanın fabrikalar kurulmadan önce büyük çaplı manifaktürler bünyesinde geliştiğini, Osmanlıların Hindistan’dan sonra basma üretiminde ikinci sırada yer aldığını

göstermektedir. Usta-kalfa-çırak ilişkisiyle beşerî sermayenin o yüzyıllarda aktarımının sağlanıp düzenli üretimin belirli kurallar çerçevesinde sürdürülmesi imparatorluğun ekonominin sekteye uğramaması adına verdiği mücadeleyi göstermiştir. Sadece batı literatüründe sıkça zikredilen Osmanlı’daki Ermeni basma ustalarını gerek sicil kayıtları gerek nüfus defterleri yardımıyla “hayali” olmaktan çıkararak tarihsel süreçte görünürlüklerini sağlamak, zikredildiği üzere *calico printers* olarak anılmalarının haklılığını anlamada yardımcı olmuştur. İmparatorluğun dokuma sektöründe Avrupa ile kurduğu ilişkileri, basma kumaşa boya ve baskı tekniğinin serüveninde Ermeni basmacıların ve tüccar taifesinin faaliyetleri bizlere fabrikalaşmanın başladığı 1850’lerden önceki üretim sahasını görebilmemiz adına bir kapı açmıştır.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

- BOA. A.DVN.d. 881
- BOA. C.BLD. 35/1737
- BOA. C.İKTS 45/2257
- BOA. C.ML. 459/18633
- BOA. C.ML. 421/17121
- BOA. HH.HRK. 6/6.
- BOA. NFS.d. 4
- T SMA. E. 639/26

Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

- İSAM. (2008). İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919- 927 / 1513- 1521). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İSAM. (2010). İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 919- 927 / 1513- 1521). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İSAM. (2010). İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 919- 927 / 151bb3- 1521). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İSAM. (2019). İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222- 1223 /1807-1809). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kal’a, A. (1998a). *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*. İstanbul: İ.B.B Kültür A.Ş Yayınları.
- Kal’a, A. (Ed.). (1998b). *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi II*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 11-12.
- Kal’a, A. (Ed.). (1997). *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 25.
- MacFarlane, C. (1850). *Turkey and Its Destiny*, vol. II, London: Saunders and Otley.

İkincil Kaynaklar

- Acıpınar, M. (2018). “Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı: Üretim ve Organizasyon”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, X, 109-132.

Akarlı, E.D. (2004). *Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840. Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things*, (A. Pottage ve M. Mundy Ed.) içinde (ss.166-200). New York: Cambridge University Press.

Akbil, F. P. (1970). *Türk El Sanatlarından Örnekler*, 29.

Akgündüz, A. (1996). “Gedik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (13), 541-543.

Aysan, Fatmanur. (2013). II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düzoğulları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Baer, G. (1970) “Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13, 145-165.

Barkan, Ö. L. (1966). “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, *Belgeler*, III, 1966, s.1-479.

Barkan, Ö. L. (1983-84). "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (41) 1-4.

Beckert, S. (2018). *Pamuk İmparatorluğu: Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi*, (Çev. Ali Nalbant), İstanbul: Say Yayınları.

Bozkurt, F. (2011). “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (54), 91-120.

Canbakal, H. (2011). “Barkan’dan Günümüze Tereke Çalışmaları”, *Ömer Lütfi Barkan: Türk Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul.

Clark, E. (1992). “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, (haz. E. İhsanoğlu), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 37-52.

Curtin, P. D. (1998). *Cross-cultural Trade in world History*, New York: Cambridge University Press.

Ergenç, Ö. (1995). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Tarih Vakfı Yayınları.

Faroqhi, S. (1994). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Faroqhi, S. (1995). *Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case. Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820* içinde (ss.93-112), İstanbul: The Isis Press.

Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı Zanaatkarları*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Faroqhi, S. (2012). 18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul’da Hristiyan ve Yahudi Esnafı, *Bir Allame-i Cihan: Stefanos Yerasimos (1942-2005)* (E. Eldem, A. Tibet ve E. Pekin Ed.) içinde (ss.289-308), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Galan, A. N. (2001). “Colouring Textiles -A History of Natural Dyestuffs in Industrial Europe”, *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Boston: Springer.

Genç, M. (1991) “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi”, *Toplum ve Ekonomi*, (2), 99-124.

Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Genç, M. (2014). “Klasik Osmanlı Sosyal İktisadi Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, (42), 9-18.

Genç, M. ve Özvar E. (2021). *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar-I*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gerber, H. (1994). *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York: State University of New York Press.

İnalçık, H. (1953-54). “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları,” *İÜİFM* 15/1-4, 51- 75

İnalçık, H. (1986), “The appointment procedure of a guild warden (kethudâ),” *Festschrift für Andreas Tietze, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, (76), 135-42.

İnalçık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

İpek, N. (2011). *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kal’a, A. (1995). “Esnaf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (11), 423-430.

Kırlı, C. (2010). Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. (S. Kenan, Ed.) içinde (183-212). İstanbul: İSAM.

Kırlı, C. ve Başaran B. (2012). 18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*. (Fatmagül Demirel, Ed.) içinde (ss.7-20). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kırlı, C. (2015). İstanbul’da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi. Cilt IV*, (C. Yılmaz, Ed.) içinde (ss.72-79). İstanbul: İSAM.

Kırlı, C. ve Başaran B. (2017). III. Selim Saltanatında (1789-1808) İstanbul Zanaatkarları Üzerine Bazı Gözlemler, *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (Çev. Ayşen Gür), (S. Faroqhi, Ed.) içinde (ss. 277-294). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Koyuncu, M. (2014). Ermeni Esnafı Terekeleri: 18. Yüzyıl Sonu Bursa Örneği, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Sosyo-Ekonomik Hayat Cilt V*, (M. Hülagu vd Ed.) içinde (ss.47-58). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kütükoğlu, M. (1984). “Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi”, *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Derneği Birliği, 55-85.

O’Neill, C. (1876). “Armenian Process for Turkey Red” in *The Textile Colourist*, Manchester, 217-231.

Öz, D. (2017). “Üsküdar’da Yazmacı Turnayan Ailesi ve İlk Serigrafi Atölyesinin Kuruluşu”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon, 30-37.

Özcan, T. (2005). “Muhallefat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (30), 406-407.

Öztürk, N. (1990). *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası*. İstanbul: *Vakıflar Dergisi* (21), 23-80.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I*, 3. Basım, İstanbul: MEB Yayınları, 656-659;

Pérez, L. H. (2002). “Cultures Techniques et Pratiques de l’Échange”, *Entre Lyon et le Levant: Inventions et Réseaux au XVIIIe Siècle*, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine*, (49): 1-105.

Quataert, D. (2006). 19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt II* (Çev. Ayşe Berktaş), (H. İnalçık ve D. Quataert, Ed.) içinde (ss.885-1054). İstanbul: Eren Yayınları.

Rasel, A. (2012). “Armenian Diaspora in Bengal Trade: Trade and Politics in 17th and 18th centuries”, *Bangladesh Historical Studies* (22), 1-29.

Raveux, O. (2015). The Orient and the Dawn of Western Industrialization: Armenian Calico Printers from Constantinople in Marseilles (1669–1686). in *Goods from the East, 1600–1800* (77-91). London: Palgrave Macmillan.

Riello, G. (2013). *Coton The Fabric That Made The Modern World*, New York: Cambridge University Press.

Sıdkı, (1325). *Gedikler*, İstanbul: Tanin Matbaası, 19-20.

Souza, G. B. (2004). “Dyeing Red: S.E. Asian Sappanwood in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Oriente* (8): 40–58.

Tabak, S. (1992). İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler, *Tarih İncelemeleri Dergisi* (7), 91-215.

Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey. (2012). *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis 1758-1761*(E. Afyoncu, Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. (Orijinal çalışma basım tarihi 1761).

Tuğlacı, P. (1993). *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, İstanbul: Pars Yayıncılık.

Turna, N. (2017). 19. Yüzyıl Başında İstanbul’da Ayakkabı Loncaları: Bir Vaka Çalışması, *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (Çev. Ayşen Gür), (S. Faroqhi, Ed.) içinde (ss.175-190). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Turnbull, G. (1947). *A History of The Calico Printing Industry of Great Britain*, Altrincham, Ches.: John Sherratt and Son.

Yıldırım, L. (2014). “Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişimde Türk Kırmızısının Rolü”, *Yedi: Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi*, (12), 11-22.

Yıldırım, O. (2002). “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners’ Guild in Istanbul”, *IRSH* (47), 407-419.

Yıldırım, O. (2008). “Ottoman Guilds in the Early Modern Era”, *IRSH* (53), 73-93.

Yıldırım, O. ve Ağır S. (2017). *Gedik: Bir İsmi Ne Önemi Var? Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (Çev. Ayşen Gür), (S. Faroqhi, Ed.) içinde (ss.235-254). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, S. (1992). “18. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları”, *Bellekten* (56), 775-809.

Yi, E. (2018). 17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri: (Çev. Barış Zeren), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.